

3. Pelgrimarge

André Droogers

Pelgrimarge? Nee, dit is geen tikfout! Het woordgrapje 'pelgrimarge' legt verband tussen pelgrimage en marge. Maar wat is 'marge' dan? En wat heeft dat met pelgrimage te maken? Daarover gaat het in dit artikel. Eerst bespreek ik de oorsprong van het begrip 'marge'. Vervolgens zoek ik naar het verband met pelgrimage. In een derde stap verken ik de rol van het spel in de marge van de pelgrimage. En tenslotte vraag ik me af of de marge bijdraagt aan de populariteit van pelgrimagevormen in de moderne samenleving.

Overgangsrituelen en de marge

Ruim een eeuw geleden publiceerde de Belgisch-Franse socioloog-antropoloog Arnold van Gennep een boek waarin hij wereldwijd rituelen vergeleek die met een of andere overgang te maken hadden. Het ging dan om overgangen in een mensenleven, zoals geboorte, initiatie, huwelijk en overlijden. Ook andere situaties waarin men van de ene situatie naar de andere overgaat, bleken een rituele markering te krijgen, zoals een kroning, of simpelweg het oversteken van een rivier of een grens. In het Frans heten die rituelen '*les rites de passage*', overgangsrituelen. Dat was dan ook de titel van Van Genneps boek.

Van Gennep ontdekte een regelmaat in die rituelen, ongeacht de cultuur of de tijd waarin ze uitgevoerd werden. Elk overgangsritueel bleek drie fasen te kennen. Van Gennep noemde die drie fasen 'afscheid', 'marge' en 'integratie'. Wie zo'n ritueel doormaakt, neemt afscheid van de oude sociale positie, zit vervolgens als het ware tussen twee stoelen, om tenslotte de nieuwe positie in te nemen. De manier waarop de drie fases per concreet geval worden ingevuld, verschilt sterk. Maar dat ze alle drie voorkomen, is een gegeven.

In de jaren zestig van de vorige eeuw voegde de Brits-Amerikaanse antropoloog Victor Turner iets toe aan de benadering van Van Gennep. Vanuit zijn eigen veldwerk in Zambia verkende hij wat hij 'het rituele proces' noemde, met extra aandacht voor de margefase. Turner liet zien dat in de margefase de gebruikelijke structuren even niet van kracht waren. Hij sprak van 'anti-structuur' om die maatschappelijke leegte aan te duiden. Met name machtsstructuren staan in de margefase even tussen haakjes. De sociale relaties zijn daardoor tijdelijk veel horizontaler dan gebruikelijk is. Turner sprak van 'communitas', gemeenschapservaring.

Hij verrijkte met zijn inzichten de analyse die Van Gennep begonnen was. Sommige collega-antropologen vonden dat Turner de afwezigheid van macht te dik aanzette, omdat machtsverhoudingen zich niet zo gemakkelijk buiten spel laten zetten. Maar in grote lijnen werd het gelijk van Turner erkend.

Wat Turner ook liet zien, was dat in de margefase ruimte is voor vernieuwing en verandering. Als de gebruikelijke structuren en machten zich minder laten gelden, krijgen allerlei vormen van innovatie en creativiteit een kans. Omkeringen, zoals vasten of vrijwillige armoede, geven de veranderde positie aan, zowel in het gedrag als in de bijbehorende symboliek. Een kritische kijk op de gevestigde macht kan deel zijn van zo'n open perspectief. Als machthebbers tijdelijk geen controle kunnen uitoefenen, staat het iedereen vrij iets afwijkends te bedenken. Een voorbeeld is het carnaval, wanneer de burgemeester de sleutels van de stad symbolisch overdraagt aan Prins Carnaval. Praalwagens kunnen kritiek op de heersende macht verbeelden. En sowieso is tijdens het carnaval veel mogelijk dat in de rest van het jaar niet zo gebruikelijk is.

Wie Turners bril opzet om naar de sociale en culturele werkelijkheid te kijken, ontdekt nieuwe verbanden. De margefase kan deel zijn van een cyclus waarbij de marge zorgt voor een periodieke revisie van de machtspraktijk. Dat de macht even buiten werking is, helpt daar natuurlijk bij. Een nieuwe invulling van de machtsprocessen kan een gevolg zijn. Die werkt vervolgens tot tevredenheid, totdat een nieuwe margefase aanleiding is om de praktijk opnieuw bij te stellen. In ons land zijn de verkiezingsperiode en de aansluitende kabinetsformatie daar een voorbeeld van. In de katholieke kerk kan een concilie of de komst van een nieuwe paus voor veranderde machtsverhoudingen zorgen.

Kijken we door Turners bril naar het ontstaan van wereldreligies, dan blijkt dat de stichter vanuit een positie in de marge tot een nieuwe insteek komt. De stichter verkeert in de marge van de samenleving en van de bestaande religie. In de verhalen verblijft hij niet zelden ook ruimtelijk in de marge, zoals in de woestijn, de onbewoonde wereld. Als de boodschap aanslaat, ontstaat een volksreligieuze beweging, buiten de gevestigde officiële religie om.

Maar juist door het succes en de acceptatie verschuift de spontane beweging geleidelijk richting centrum van de samenleving, om uit te groeien tot een institutie, met deelname aan de macht. Wordt de invloed van die institutie te dwingend, dan kan vanuit de marge voor correctie gezorgd worden. Een hervorming zorgt voor een nieuwe beweging – die bij succes institutionaliseert. Totdat de cyclus zich herhaalt via overmatige institutionalisering en groeiende kritiek.

Pelgrimage en marge

Pelgrimage koppelt pelgrimage aan marge, en dat gebeurt niet zonder reden. Wie pelgrimage zet zichzelf tijdelijk buiten de gebruikelijke tijdsindeling en buiten de eigen sociale en fysieke ruimte. De pelgrim verkeert in de marge. Het onderweg zijn heeft niet alleen een letterlijke, lijfelijke kant, maar is op zich de ruimtelijke verbeelding van de marginale positie van de pelgrim.

Binnen de overgangsrituelen vormen pelgrimages een aparte categorie. Net als het overgangsritueel is pelgrimage van alle tijden en plaatsen. Vooral binnen volksreligieuze uitingen, buiten de regie van de officiële religie om, is pelgrimage een belangrijk onderdeel van de religieuze ervaring. Juist pelgrimage als margeverschijnsel vormt een uitdaging voor wie in een religie vanuit het machtscentrum de dienst uitmaakt. Niet zelden is pelgrimage zo populair dat de religieuze leiding er werk van maakt en regisserend gaat optreden. Zo wordt geprobeerd het monopolie van de geestelijkheid op de inrichting van de religie te garanderen en te herstellen. In de katholieke kerk treden ordes vaak op als beheerders van het pelgrimageproces, zeker als het een heiligdom betreft dat met de eigen stichter te maken heeft. De ironie daarvan is dat ordes in hun ontstaan nogal eens zelf een product van de marge zijn.

Binnen een religie is pelgrimage een vorm van mobiel zingeven. Pelgrimage kan een religieuze plicht zijn. Wie eraan deelneemt, wijdt zich aan de vernieuwing van de eigen geloofsbeleving. Niet zelden is er een aanleiding. De eigen ziekte of die van een geliefde verwant kan leiden tot de gelofte een pelgrimage te ondernemen, hetzij als offer in de hoop op beterschap, hetzij als dank voor ondervonden genezing. In de Middeleeuwen werd pelgrimage als straf opgelegd, vanwege de te lijden ontberingen, maar ook als gedwongen bezinning op het eigen leven.

Ook bij pelgrimage horen omkeringen, als vast element van overgangsrituelen. Het te voet gaan over een grote afstand is op zich al een voorbeeld, zeker voor mensen die zich doorgaans op een andere manier verplaatsen. De dagindeling is een totaal andere dan wanneer men thuis is. De bewuste onzekerheid over de plek waar men 's avonds zal overnachten is een ander voorbeeld. De geringe bagage duidt het verschil aan met het comfort waarmee men normaal leeft. Wat Turner 'communitas' noemde, zorgt voor horizontale omgangsvormen, het tegendeel van de doorgaans verticale relaties in de thuissamenleving.

Pelgrims kunnen een eigen invulling geven aan hun verblijf in de marge. Dit is zeker het geval als een pelgrimage, zoals de Camino, meer seculiere kenmerken krijgt, los van de religieuze oorsprong. Ook al vertoont de deelname aan de pelgrimage de gebruikelijke margekenmerken, de concrete invulling kan sterk verschillen. Het maakt nogal verschil of iemand vanuit een concrete aanleiding de pelgrimage onderneemt, of als iets wat altijd al bij de eigen levensstijl hoorde maar er nooit van kwam. Wie gaat pelgrimeren om het 'zelf' een

grote onderhoudsbeurt te geven, beleeft de marge anders dan iemand die even wil laten zien dat duizend kilometer lopen een peulenschilletje is. Uiteraard zijn andere invullingen mogelijk, evengoed als combinaties.

Spel en marge

Omdat de marge een soort time-out biedt voor wat normaal is, biedt ze letterlijk veel speelruimte. De pelgrim kan spelen met mogelijkheden en alternatieven, voorbij de vastigheid en zekerheid. De inzichten van Van Gennep en Turner over de eigenschappen van de marge maakten dat al duidelijk. Vooral Turner heeft de link met spel gelegd.

Over de definitie van spel valt te twisten, maar ik omschrijf spel als *'het vermogen om tegelijk twee perspectieven op de werkelijkheid te hanteren'*. Dat dubbele perspectief zit al in sport en bordspelen. Tijdelijk geldt een andere werkelijkheid, met andere regels.

Maar vanuit deze definitie komen ook heel andere spelvormen in zicht. Zo bedienen we ons in de taal vaak van metaforen. We moeten iets ophelderen in een bepaald domein en gebruiken daarvoor een beeld uit een ander domein. Bijvoorbeeld kunnen we zeggen dat de voorbereiding van de pelgrimstocht een zware bevalling is. De metafoor komt uit een heel ander domein dan wat we willen verduidelijken, maar doet effectief dienst. Verder is zelfs het lezen van dit artikel een spel met taalperspectieven, want de lijntjes op dit papier staan voor woorden die u herkent en die meer zijn dan een verzameling lijntjes. Soortgelijk spelen we in de gesproken taal met klanken en hun betekenissen. We spelen met twee domeinen en perspectieven.

Religies werken ook sterk met het spel van perspectieven. Naast de eigen, zichtbare werkelijkheid geldt betrokkenheid op een andere, doorgaans niet zichtbare werkelijkheid. Een gelovige speelt op een ernstige manier, en dus vaak zonder het te weten, met een andere, bovennatuurlijke of heilige werkelijkheid. Pelgrimage is traditioneel een van de manieren om die betrokkenheid tot uitdrukking te brengen. De ene parallelle wereld, van het onderweg zijn, komt met de andere, als heilig ervaren werkelijkheid overeen in het apart gezet zijn, ongeveer zoals de kloosterwereld zich verhoudt tot die zelfde heilige sfeer, maar dan niet zo mobiel als de pelgrim.

Maar ook zonder een religieuze dimensie speelt de pelgrim met perspectieven, direct al door afstand te nemen van de normale context en op weg te gaan. Ook al is de pelgrim gericht op de weg, in het achterhoofd blijft de wereld die thuis wacht aanwezig. De pelgrim speelt met de twee perspectieven.

Afhankelijk van het type marge dat de motivatie voedt om op pad te gaan, speelt de pelgrim met alternatieve perspectieven. Ook al overweegt op dat moment het eigen margeperspectief, dat impliceert het perspectief waar het de omkering van is. Toegegeven, niet iedereen zal zich

doorlopend daarvan bewust zijn, ook al omdat het een kenmerk van het spel is dat het in volle ernst gespeeld moet worden. Die ernst kan het dubbele perspectief onzichtbaar maken, maar het speelt niettemin mee op de achtergrond.

Pelgrimarge is, zo gezien, een spel met betekenissen en ervaringen. De pelgrim krijgt vrij spel. Met nog een woordspeling: de pelgrim is een spelgrim.

Populariteit en marge

Tenslotte kan gevraagd worden of de marge in de huidige tijd bijdraagt aan de populariteit van pelgrimages zoals de Camino. Er lijkt een verband mogelijk tussen maatschappelijke veranderingen en de aantrekkelijkheid van het pelgrimeren.

De laatste twee eeuwen is met name de westerse samenleving ingrijpend verbouwd. De modernisering, hier begrepen als *'de toepassing van de resultaten van wetenschap en technologie op samenleving en cultuur'*, zorgde daarvoor. Denk maar aan het effect van de medische wetenschap op levensduur en bevolkingsgroei. Het wetenschappelijk wereldbeeld heeft het religieuze grote concurrentie aangedaan en deels verdrongen. De inrichting van de samenleving is rationeler geworden. De toegenomen welvaart zorgde voor groeiend welbevinden. Tegelijk blijken consumentisme en efficiëntie niet altijd bij te dragen tot een geluksgevoel. Het systeem dat wetenschap en techniek tot in werk en vrije tijd opleggen, kan ook knellen. De toegenomen keuzevrijheid kan ook als verlamdend ervaren worden. Omdat het individu vaak de maat is voor allerlei gedrag, meldt eenzaamheid zich als keerzijde.

Het zou kunnen zijn dat een tijdje in de marge verkeren van die moderne samenleving heilzaam is voor de bewoner van deze verbouwde samenleving. Juist in de marge, zoals die van de Camino, kan compensatie gevonden worden voor de negatieve bijwerkingen van de moderne samenleving. Bijvoorbeeld:

- Het eenzame individu krijgt tijd voort zichzelf, èn ontmoet tochtgenoten met wie het mogelijk is een tijdje op te trekken. Bubbels worden doorgeprikt. 'Communitas' is mogelijk.
- De pelgrim die vroeger in kerkelijk verband op weg ging, is nu vaak ontkerkelijkt. Diens wereldbeeld is mogelijk gesecculariseerd. Maar de levensvragen die vroeger een antwoord kregen in kerkelijk verband, dringen zich nog altijd op. In de marge van de pelgrimage zijn nieuwe antwoorden te vinden.
- De zakelijke, koele efficiëntie van de moderne samenleving vindt compensatie in de omgangsvormen die bij de marge horen. De pelgrim kan tijdelijk loskomen van de dwang van het systeem, alsof dat even het leven niet regisseert.
- Welvaart is geen garantie voor welbevinden, zeker niet in het systeem dat die welvaart voortbrengt. De kosten van de productie van die welvaart moeten ergens gedragen worden.

De schijnbaar volmaakte samenleving heeft een rafelrand. Dat scheidt een aanleiding om afstand te nemen van de schijn en op weg te gaan naar echt welbevinden.

Kortom

Pelgrimage en marge horen bij elkaar. Wie pelgrimeert voert een overgangsritueel uit, waarvan de marge de kernfase is, naast afscheid en integratie. Zo iemand stelt zich tijdelijk buiten de geldende culturele en sociale kaders. Dat zorgt voor vrijheid, creativiteit, bezinning en vernieuwing. De toegenomen speelruimte kan de pelgrim bewust maken van de eigen rol als spelende mens. In de moderne samenleving voorziet pelgrimage daarom in een behoefte.

Literatuur

A. DROOGERS: 'De pelgrimage als leven in de marge', in *Jakobsstaf* 108 (2015) 56-59.

A. VAN GENNEP: *Les rites de passage: Étude systématique des rites* (Paris: Émile Noury, 1909). Engelse vertaling: *The Rites of Passage* (London: Routledge and Kegan Paul, 1960).

V. TURNER: *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Harmondsworth: Penguin, 1974).